

A MODERN HITELINTÉZETI RENDSZER KIALAKULÁSÁRÓL ERDÉLYBEN A XIX. ÉS A XX. SZÁZADBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SZÖVET- KEZETI FORMÁKRA

EGYED ÁKOS

1.

A modern hitelrendszer kialakulását – mint általában – Erdélyben is a társadalmi és gazdasági szükségletek hozták létre: a hitelre egyén és társadalom egyre nagyobb mértékben rászorult, így a kereskedő, az iparos, a földművelő s a társadalom is, hiszen a gazdasági élet folyamatos fejlesztése funkcióképességének fenntartásához a szervezett hitelrendszer nélkülözhetetlen volt. A hitelezés, hitelrendszer fontosságának felismerését Erdélyben és Magyarországon nagymértékben elősegítette Széchenyi István *Hitel* című munkájának megjelenése, amely mély nyomokat hagyott a magyar társadalom gazdasági gondolkodásában¹. A *Hitel* eszméi termékenyítő hatást gyakoroltak a reformkori Erdély olyan kiemelkedő gondolkodóira, mint Wesselényi Miklós, Brassai Sámuel, Kőváry László, s általuk a társadalmi mentalitásra.² Nem véletlen, hogy már az 1830-as évek közepén számos hitelintézet alakult Magyarországon és Erdélyben. Dolgozatunk ezt a folyamatot mutatja be nemcsak a történeti Erdélyben, hanem azokban a régiókban is, amelyek a Trianon utáni Erdély fogalmához hozzátartoznak. Ezúttal különösen a szövetkezeti elvek és gyakorlat alapján szervezett formákra figyelünk, mert a bankok és takarékpénztárak történetével más alkalommal már bővebben foglalkoztunk³.

1 Egyed Ákos: Széchenyi István hatása Erdélyben. In: *Széchenyi és Erdély*. Tanulmányok. Kolozsvár, 2002. 22–24.

2 Csetri Elek – Egyed Ákos – Kerekes Jenő – Somai József (szerk.): *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából* (XIX–XX. század). Kolozsvár, 2001. 53–104.

3 Vö. Egyed Ákos: A hitelrendszer: bankok és takarékpénztárak. Az erdélyi kapitalizmus etnikai arca. In uó: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1981.

Közismert, hogy a modern szövetkezeti eszme a nyugat-európai országokban született meg, s onnan terjedt el Közép- és Kelet-Európában. Magyarországon és Erdélyben főként a Herrmann-Schultze-Delitzsch-féle, valamint a Wilhelm Raiffeisen-féle szövetkezeti formák terjedtek el, először inkább a német ajkú szász és sváb lakosságú településeken, aztán a magyar és a román lakosság körében is. Vagyis ezekben a régiókban a szövetkezeti rendszereket különböző etnikai-nyelvi közösségek külön-külön szervezték meg, és ez a sajátosság fennmaradt egészen az 1948–1950-es államosításig. A cél természetesen azonos volt: olcsó hitel nyújtása a rászoruló tagoknak. Azt sem tartjuk feleslegesnek megemlíteni, hogy az erdélyi szövetkezeti mozgalom szervezői igyekeztek a szövetkezés etnikai elveit terjeszteni s érvényesíteni. Gidófalvi István, az erdélyi magyar szövetkezeti gondolat jelentős képviselője szerint a szövetkezetek által kifejtendő szociális tevékenység során a „becsületes emberek egy körön belül mind egyesülnek, közös céllal a közös jóra működnek, nem nézvéen azt, hogy ki román, ki szász vagy magyar.”⁴

Természetesen a kölcsönös segítségnyújtás eszméje százados múltra tekinthet vissza Erdélyben is az egyházközségekben és a céhek rendszerében. Ez a szándék nyilvánult meg Kolozsvárt az 1825-ben Bölöni Farkas Sándor által szervezett „Gondoskodó Társaság” alapszabályzatában is.⁵ Továbbmenve: még az első takarékpénztárak is erőteljesen igyekeztek kifejezni humanitárius szándékukat. Az Első Aradi Takarékpénztár alapelvei közt a következők voltak olvashatók: „Több nemzetek példájára alakul a szabad királyi Arad városában egy takarékpénztári egyesület, melynek célja a napszámos, cseléd, kézműves, földművelő özvegyek és árváknak alkalmat nyújtani, miszerint csekélyebb egybetakarított szerzeményeiket, pénzeiket időről időre elhelyezvén, nagyobb sommákká növekedtessék s azáltal későbbi idejökben állapotukat jobbíthassák, bekövetkező betegség esetében pedig szükségüket fedezhessék.”⁶ Igaz, hogy ezek a kölcsönös segítségnyújtás céljából létrehozott pénztárak többsége később átalakult kapitalista jellegű intézménnyé, de egy részük végig szövetkezeti intézmény maradt, s a XIX. század második felében keletkező modern hitelhálózatban a hitelszövetkezetek erőteljes kategóriává fejlődtek. Ennek az útját vizsgáljuk a következőkben.

Az a tény, hogy az 1848-as forradalom előtti feudális gazdálkodási módról át kellett térni, mégpedig hirtelen, egyik évről a másikra a polgári jellegű gazdaságra, megnövelte a hitel s a pénztőke iránti keresletet.

4 Gidófalvi István: *A hitelszövetkezeti érdekképviselet*. Kolozsvár, 1902. 21.

5 Imreh István: Bölöni Farkas Sándor. In: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. Kolozsvár, 2001. 77.

6 Ottemberg Tivadar: *Az Első Aradi Takarékpénztár hatvan éve*. Arad, 1901. 24.

A régimódi gazdálkodáshoz nem kellett üzleti tőke. A földbirtokosok inkább a kastélyok és úrilakok építetésekor, valamint azok berendezése s a földesúri udvarok felszerelése érdekében folyamodtak a pénzkölcsönzés esz-
közéhez, általában külföldi pénzforrásokból. Bár Kőváry lapja, a *Hetilap* túl-
ságosan általánosít, a valószínűleg éppen tőle származó, itt következő sorok
mégis az igazságot fejezik ki, mert reális önismereti törekvés hatja át. „Csupán
háztartásunkat véve – írta a *Hetilap* öt évvel a forradalom és szabadságharc
után –, nem lehet be nem vallanunk, hogy az eddig még mindig keleti fény-
űzés gondatlanságában úszott. Arisztokratáink nem házat, hanem udvart,
fejedelmi udvart tartanak, a középrend a német bárók légióinál mind különb-
asztalt terítettete. A ruházat fent és alant Párizs utolsó divatjára szabott.
Posztót, selymet külföldről kapánk.”⁷ A gazdaság viszont nagyrészt önellátó
volt, hiszen az ingyen robotból és a dézsmából az alapvető kiadásokra futotta.

Nem így 1848–1849 után. Felszerelést, gazdasági eszközöket, igavonó állato-
kat kellett vásárolni, pénzen munkásokat fogadni, a termékeknek piacot keres-
ni. „Meggzúvívén az összes nemesi birtokon, tehát a haza területének majdnem
a felén [...] az eddig használt ingyen munkaerő [...] a föld megfosztva találá
magát eddigi művelő eszközeitől anélkül, hogy elszegényedett birtokosainknak
az eme hiányokat pótolni képes beruházási tőke rendelkezésére állott volna”⁸ –
állapította meg az Erdélyi Gazdasági Egylet egyik szakírója. A forradalom után
a mezőgazdaság helyzete valóban siralmas képet mutatott, holott éppen itt kel-
lett bekövetkeznie annak a fordulatnak, amely a tőkeképzésnek forrása, az ipa-
rosodásnak, városfejlesztésnek hathatós ösztönzője lehetett és volt.

A nagygazdaságoknak a pénzes munkaerő alkalmazása, valamint a racio-
nális üzemi termelésre való áttérés valóban nagy gondot okozott. Közgazdászok számításai szerint a mezőgazdasági üzemek tőkeszükséglete a
többszörösére nőtt: ha 1848 előtt egy hold szántóföld termelési költségei 6
forint 29 krajcárra rúgtak, 1848 után 22 forint 5 krajcárt tettek ki.⁹

A mezőgazdaság a teljesen külterjes gazdálkodásról a gabonatermesztést
előtérbe helyező belterjesebb üzemvitel felé haladva az átmenet nehéz éveit,
évtizedeit élte. A termelési struktúra átalakításához pedig hitelt kellett
volna igénybe venni, ha lett volna belső hitelforrás. Mivel nem volt, a rászor-
ulóknak végül is külföldi forrásokhoz kellett folyamodniuk. Csakhogy ez
nagyon drága volt. 1858-ban például egy Hamburgból érkezett bankügynök
a földbirtokra hat százalékos kamattal mellett közvetített hiteleket, viszont az
ügynök a maga számára kivetette a kölcsönpénz öt százalékát. És ez „a töb-

7 *Hetilap*, 1853. június 14.

8 Az Erdélyi Gazdasági Egylet *Évlapjai*. 1863–1864. Kolozsvár, 1865. 5.

9 Eckhardt Ferenc: *A magyar közigazdaság száz éve. 1841–1941*. Budapest, 1941. 24., 9.

biekhez képest olcsó pénz”-nek számított. Csakhogy a 11 százalékos kamatot a mezőgazdasági termelés még ma sem bírja meg, nemhogy másfél századdal korábban.

De nemcsak a nagygazdaság szorult rá a hitelre, hanem a jobbágyságból felszabadult parasztgazda is. Kálnoky Dénes írta *Tegyük, míg ideje* című cikkében: a parasztgazda kölcsönre szorul, hogy „adóját kifizethesse”, különben kénytelen eladni igavonó állatait és felszerelését.¹⁰ S mivel hitelszerkezet nem volt s a külföldi ügynök vele aligha tárgyalt, a honi uzsorához kellett fordulnia, ami pedig alighanem romlásához vezetett. Végül hitel nélkül nem boldogulhatott az ipar sem, amelyet most már a Monarchia egyes országai közti vámsorompók eltörlése után (1851) a vámmentesen behozott osztrák és cseh áruk versenye is nyomott.

A forradalom utáni években az erdélyi gazdasági élet pangott. Kőváry László, a statisztikus és közgazdász szemével mérlegelve a helyzetet, okkal írta 1853-ban: „Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a pangás a mi kereskedelmünket nyomja, mind mezőgazdaságunk, mind műiparunk, mind szellemi életünkre zsibbasztólag hat.”¹¹

Kőváry a továbbiakban megállapítja, hogy eltűnt a piacról a pénz, s eltűnt a hitel régi, patriarkális formája is. „Miért tűne el a boldog kor, melyben csak az volt ember, ki kontóra vásárolt; melyben a kereskedő volt a legnagyobb házak bankárja, az fizeté a szabót, az fizeté a munkást, sőt volt példa, hogy ő keneté a szekeret. Mi volt akkor, mi az embereket egymáshoz ily közel hozá, s mi hiányzik most, mi egymástól visszataszítá? Mi az? Mi az?”

Öt silány betű – a *hitel*”.¹²

S mivel sem hitel nincsen, sem készpénz, „minden üzér s minden üzlet az uzsorások vasvesszeje alatt nyög.”

Mіндеzen csak hitelbank létesítése segíthet – írta végül Kőváry, s okkal, hiszen a patriarkális régi világ helyén a pénz, a kapitalizmus világa kezdett berendezkedni Erdélyben is. Persze a tágabb értelemben használt Erdély más részein is hasonló gondok neheztedek a gazdaságra. Hogy az uzsora tönkre ne tegye „a kisebb vagyonú iparosokat és földművelőket”, az *Arad* című lap 1865-ben hitelintézetek, takarékpénztárak és népbankok szervezését sürgeti.¹³

Mi valósult meg végül is ebből a nagy igyekezetből?

Nagyon kevés, mert hiányzott a fő feltétel: a belső tőkefelhalmozódásnak a szükséges mennyisége. Csak a krími háború idején hirtelen fellépő gabonakonjunktúra, a szeszipar javuló értékesítési viszonyai, valamint a fakereskede-

10 *Kolozsvári Közlöny*, 1847. 57. sz.

11 *Hetilap*, 1853. július 13.

12 Uo.

13 *Arad*, 1865. január 18., április 28.

lem segíti valamelyest a felhalmozást. A tőkehiány miatt, valamint az osztrák kormányzat megkülönböztető gazdaságpolitikája következtében 1849-től 1867-ig mindössze öt új pénzüzet kezdhetette meg működését.

2.

Az 1848-as forradalom tehát új helyzetet teremtett mind a társadalom szerkezetében, mind a gazdálkodás módjában és jellegében. A feudális-rendi társadalom helyén polgári társadalmi struktúra és kapitalista gazdaság alakult ki. Természetesen a forradalom az átalakulásoknak csak a jogi feltételeit hozta létre – az átalakulás maga csak hosszú folyamat eredménye lehetett és volt, a megváltozott helyzet a hitellel kapcsolatban is új koncepciót és formát követelt meg. Ezek egyikét Kolozsvárott alapították meg 1858-ban Kisegítő Takarékpénztár néven, amelynek már a nevében is fellelhetjük a kettősséget: a korábbi kezdeményezésektől s az akkori mentalitásból örökölt kölcsönösségi kisegítő szándékot, valamint az új szükségletekre utaló takarékpénztári, tehát modern hitelműveleti törekvést. Mivel ez az intézmény szövetségi elvek alapján alakult meg, legyen szabad történetével kissé részletesebben foglalkoznunk. Annál inkább, mivel Kőváry László, az erdélyi polgárosodás élenjáró alakja s történetírója tollából a kolozsvári hitelintézetről rövid, de kiváló elemzéssel rendelkezünk.¹⁴

Kőváry joggal írta, hogy az általa felvázolt 25 éves történet nemcsak egy intézet, hanem „egy intézmény jubileuma”¹⁵. Tegyük ehhez hozzá: a hitelszövetkezeti intézményé, ugyanis a kolozsvári Kisegítő Takarékpénztár voltaképpen hitelszövetkezet volt.

A kolozsvári kereskedők és iparosok már 1854-ben szerettek volna takarékpénztárat létesíteni, de a Nagyszebenben székelő helytartótanács elutasította a benyújtott kérést azzal az indokkal, hogy Szebenben és Brassóban (tehát a két legjelentősebb szász városban) már működik egy-egy hitelintézet, s azokat Kolozsvár is használhatja. A kolozsváriakat azonban az elutasítás nem térítette el a szándékuktól, s a küzdelmet intézményesítették, amennyiben a helyi Kereskedelmi és Iparkamarát bízták meg az alapszabályzat elkészítésével s kérték fel az engedélyek megszerzésére is.

És valóban: 1856-ban elkészítették az alapszabályt, s még abban az évben előterjesztették az illetékes hatóságnak. Másfél évi várakozás után az engedélyt megszerezték, s így 1858-ban sor kerülhetett a megalakulására is.

14 Kőváry László: *A kolozsvári Kisegítő Takarékpénztár első huszonöt éve*. Kolozsvár, 1883.

15 Uo. 4.

Kóváry László, aki az alapítástól kezdve hosszú időn át részt vett a szóban forgó hitelintézet fejlesztésében, összevetette ennek alapelveit a Schultze-Delitzsch-féle eszmékkal, sőt a Magyarországon már működő takarékpénztárak alapszabályaival is, és érdekes következtetésekre jutott. Utóbbiaktól a kolozsvári annyiban különbözött, hogy a „kölcsonosság rendszerén működött, s csak az egybelépett tagok kiségitésére szolgált”, de hasonlított is hozzájuk /ti. a takarékpénztárakhoz/, mert céljai közt szerepelt a népet munkásságra és takarékosagra ösztönözni. A Schultze-Delitzsch-féle szövetkezésektől annyiban tért el, hogy a tagok korlátlan szolidáris felelőssége helyett a kolozsvári alapszabály jótállókat s jótállási alapot állított, s a tagok csak csekély mértékben a minimális 5 forintos törzsbetétiig vállaltak felelősséget. Lényeges volt az a különbség is, hogy a Schultze-féle elvek csak egy törzsbetétet engedélyeztek a tagoknak, a kolozsvári intézet viszont nem korlátozta a betétek számát, igaz, hogy a tulajdonost több törzsbetét esetén is csak egy szavazati jog illette meg.¹⁶

A kolozsváriak újítása annyira sikeres volt, hogy rövid idő alatt a város legjelentősebb pénzintézeteként tartották nyilván. Már a megalakulás évében 171 iparos, 81 kereskedő s 118 földész /hóstáti/ és tisztviselő tagja volt. Hét év múlva, 1864-ben tagjainak száma elérte a 2379-et.

A Kolozsvári Kisegítő Takarékpénztár sikerét nemcsak a szövetkezeti alapelveknek a helyi viszonyokhoz szabott alkalmazásában kell keresnünk, hanem abban is, hogy a tagság elnyerésének megkönnyítésével és a hitelezés kiszélesítésével láthatóan hozzájárult Kolozsvár gazdasági fejlődéséhez, valamint az oktatás különböző formáinak támogatásával az ipari és kereskedelmi foglalkozások színvonalának javításához, a versenyképesség növeléséhez. Az alakulás első évében a betétek összege 9972 forint volt, a váltók száma pedig 225, 1864-ben pedig 372 768 forint betét mellett 5748 váltót mutatott ki a számadás.¹⁷

Természetesen tévedés volna azt feltételezni, hogy szövetkezeti jellegű hitelintézet csak Kolozsvárt jött létre, hiszen 1867-ben már hasonló intézmények működtek Besztercén, Szászrégenben, Tordán, Brassóban, Szászvárosban, Désen, Kézdivásárhelyen és Szamosújváron.¹⁸ Bár mindenik említett pénzintézetnek lehettek sajátosságai, úgy látjuk, hogy ezek a modern hitelintézetek előzményeit képezték, amelyek az 1867-es kiegyezés és különösen az 1875-ös pénzügyi törvény után a pénzintézeti hálózat tipikus formáját alkotják. De ez a hitelintézeti forma már nem volt elegendő a megváltozott helyzetben, ezért együtt kell kutatnunk az egész hitelrendszerrel.

16 Uo. 11.

17 Uo. 13–14.

18 Uo. 18.

3.

Az 1867-es kiegyezés Erdélyben elsősorban az infrastruktúra fejlődésében éreztette a hatását, nevezetesen a vasútépítésben és a hitelhálózat terén.

1867-ben fellendülés következett be a kapitalista ciklusok láncolatában is, s ez a tőkés vállalkozásoknak kedvezett. Az általunk kutatott területeket illetően persze nem feledkezhetünk meg a gazdaság szerkezetéről, hiszen a konjunktúra és a válság másképpen hatott az iparban, kereskedelemben, és ismét más módon a mezőgazdaságban. Erdélyben a népességnek több mint 85%-a élt falun, mezőgazdaságból. Ez a gazdasági ágazat termelte meg az összjövedelemnek legalább 80%-át. Ami tehát a mezőgazdaságban történt, az döntő módon kihatott az egész kapitalista struktúrára, annak mozgásaira.

A mezőgazdasági termelés szempontjából az új kapitalista ciklus jól kezdődött: 1867-ben és 1868-ban hatalmas gabonatermést takarítottak be, s mivel a mezőgazdaságban a jobbágyfelszabadítás után éppen ez az ágazat volt a legkiterjedtebb, jelentős mennyiségű gabonakivitelre került sor, amellett, hogy a belső terménykereskedelem, valamint a műmalmok szaporodása következtében a lisztkereskedelem is fellendült. Ottenberg Tivadar, az Aradi Takarékpénztár monográfusa írta, hogy az 1867–1868. évi „rendkívül bő termés” azért hatott kedvezően az alapítások iramának fokozására, tehát a tőkék képződésére is, mivel azokban az években a gabonaárak igen magasak voltak, „ami szintén fokozta a pénzbőséget.”¹⁹ A pénzbőséghez hozzájárult az a külső körülmény is, hogy a vesztes 1866-os háború után az osztrák állam nagy mennyiségű papírpénzt bocsátott forgalomba. Mindezek következtében az addig oly drága hitel egyszerre olcsóvá lett: a leszámítolási kamatlábat 4–4,5%-ra csökkentették a központi nagybankok. S mivel a kiegyezés konszolidációt is jelentett, a bő termés, pénzbőség és olcsó hitel addig soha nem tapasztalt méretű kapitalista vállalkozói tevékenységhez vezetett.

Valóban, az 1867–1873 közötti kapitalista ciklusban ismerkedett meg a Bánság s Erdély a vállalkozás részvénytársasági formájával, ezzel a tipikusan tőkés formával. A részvényes vállalati forma elsősorban a hitelhálózatban, valamint az iparban honosodott meg. Talán eléggé bizonyítja állításunkat az a tény, hogy 1867–1873 között a tágabb értelemben vett Erdélyben 34 ipari részvénytársaság jött létre, holott korábban egy sem volt. A hitelhálózatban pedig 43 bank- és takarékpénztári részvénytársaságot alapítottak, a korábbi öt hasonló részvénytársasággal szemben. Gyakorlatilag a hitelrendszer keretében csak a hitelszövetkezetek képviseltek más formát: ezek nem részvényes társaságok, hanem zárt, korlátozott hatókörű társas vállalkozások voltak.

Az aradi kereskedelmi és iparbank alapításáról jegyezte meg Ottenberg Tivadar, hogy „A nagykereskedők és gyárosok egy tekintélyes része összeállott” s létrehozta a bankot, hogy „az aradi kereskedelem és gyáripár pénzforgalmának közvetítője legyen”. Ott voltak az alapítók között a legnagyobb tőkések: Neumann Ede, Atzél Péter, Andrényi Károly, Mittelman D. Ferenc; Neumann és Mittelman szeszgyárosok, a többiek kereskedő tőkések voltak. A részvényesek többsége Arad nagykereskedői s gyártulajdonosai közül került ki, de nem hiányoztak a névsorból a vidék nagybirtokosai sem (báró Bohus, báró Simonyi család). Számos nagytőkés alapító (például a Neumann, Atzél, Chorin, Deutsch család) több pénzügyintézet és ipari részvénytársaság vezérigazgatóságának volt egyidejűleg a tagja. Temesvár abban az időben a legkiemelkedőbb kereskedő- és iparváros volt az egész általunk kutatott területen. Itt a termény- és lisztkereskedők, mindenféle nagykereskedők, malom- és szeszgyártulajdonosok, pénzváltók és kapitalista ügynökök, különféle alapító-vállalkozó társaságokat alkotva, több hitelintézetet hoztak létre. Az alapítók és szervezők közül az úgynevezett Lloyd társaság (a helyi tőzsde!) tagjait kell elsősorban megemléstünk: Simonyi Imrét, a Bayersdorf, Biach, Eisenstädter, Seiler, Prohászka, Rieger, Gold, Mittermayer, Szabadi, Fischhof, Tedeschi, Vest és Szana családokat. Nagyváradon a Reismann, Adler, Brüll, Jánky, Lederer, Andrényi stb. kereskedőcsaládok szorgalmazták a hitelintézetek alapítását. Kolozsváron az elmagyarosított örmény kereskedőcsaládok: Gámán, Ákoncz, Korbuly, valamint az olyan nagybirtokos arisztokrata családok, mint az Esterházy, Bánffy, Jósika stb. vettek részt a bankok és takarékpénztárak alapításában. Nagyszébenben az Albina hitelintézet alapját román ügyvédek, valamint nagybirtokosok vetették meg. Az első vezetőségi tagok közt szerepelt Alexandru Mocioni bánsági nagybirtokos, Victor Babeş, Iacob Bologa értelmiségi politikusok, ügyvédek. A brassói takarékpénztár alapítói szász kereskedő- és értelmiségi családok voltak: a Conrad, Düch, Fabritius, Schmidt családok.

Mivel a hitelintézetek alapítása a következő évtizedekben is folytatódott, már most megállapíthatjuk, hogy az erdélyi nagypolgárság legszámosabb és leggazdagabb rétege a bank- és takarékpénztári hálózatban tevékenykedett. És ez nem volt véletlen. A XIX. század végéig ugyanis a budapesti és a bécsi bankok közvetlenül csak elvétve alapítottak hitelintézetet Erdélyben.

Erdélyi polgárságot emlegetünk, mert ennek a társadalmi rétegnek az etnikai arca sajátos volt, csak Erdélyre jellemző: ha a tőkeerő szempontjából vizsgáljuk ezt a kérdést, azt látjuk, hogy a zsidó származású nagypolgárság volt a legjelentősebb, amely főként az 1830-as évektől kezdve telepedett le, s azóta szerezte meg a kereskedelemben az első helyet, majd a szász és sváb, aztán a magyar és román polgárság következett. A hitelélet terén, és ezt a fenti bankok és takarékpénztárak

alapítóinak névsora bizonyítja, a zsidó és magyar tőke általában közös vállalkozásokban vett részt; a Bánságban gyakran hozzájuk csatlakozott a helyi német tőke is. Kolozsvár és Marosvásárhely példáján jól lemérhető, hogy az örmény származású kereskedőréteg is összefért a magyar tőkével és nagybirtokkal. Teljesen eltérő úton haladt viszont a román és a szász polgárság. S hogy különállásukat megőrizhessék, a hitelintézetek részvényeit nem bocsátották piacra, mint a magyar bankok és takarékpénztárak, hanem szervezeten jegyezték azokat. Ez a különállás tette egyébként lehetővé, hogy a román és szász hitelszervezet az illető nagypolgárság kezében a nemzeti politika eszközévé (is) váljék.

Visszatérve a hitelrendszer fejlődési kérdéseire, először arra kell választ keresnünk, hogy mi volt a tényleges funkciója az adott körülmények között.

Már a bankok elnevezése is sokatmondó a feltett kérdésünkkel kapcsolatban: a 14 bank közül 9 szükségesnek tartotta, hogy nevében is feltüntesse a kereskedelem szót, 7 banknál pedig a kereskedelem mellé az ipar fogalma is odakerült. A gyakorlat megfelelt a célkitűzésnek. A hitelintézetek forgalma igen figyelemreméltóan nőtt. A pénzforgalom egyrészt a kereskedelmi és ipari vállalatoknak nyújtott rövid lejáratú hitelekből tevődött össze. Az Első Aradi Takarékpénztár üzleti összeköttetésben állt a legnagyobb helyi gyárakkal (múmalom, bőrgyár, keményítőgyár, téglagyár) s kereskedői cégekkel. A nagyváradi és temesvári takarékpénztárak a vasúti kölcsönökben is részt vettek. A bankok és takarékpénztárak jelentős összegeket kölcsönöztek a városi ingatlanokkal való kereskedelemre, házépítésekre.

Az 1867–1868-as nagyon jó évek után jelentkeztek a pénzválság tünetei, részben mert az alapítási láz túlhajtotta a vállalkozásokat a lehetőségek határain, részben mert elapadóban volt a tőkefelhalmozás utánpótlása. A mezőgazdaság ugyanis 1869-ben gyenge gabonatermést takarított be, következésképpen a gabona- és lisztkereskedelem méretei megcsappantak, sőt mi több: számos kereskedő fizetéképtelenné vált. Mindez már olyan gazdasági-pénzügyi láncreakciót váltott ki, hogy az a hitelrendszer funkciójában zavarhoz vezetett: a megszorult kereskedők, vállalkozók és mezőgazdasági üzemek nem jutottak viszonylag olcsó hitelhez, mint a megelőző években, mert az Osztrák Nemzeti Bank felemelte a kamatlábat. A beállt pénzszűke a gazdasági tevékenység megtorpanásához vezetett.

Vagyis a hitel, ha egyáltalán volt, nagyon megrágult: a kamatláb 5–6%-ról legkevesebb 10%-ra, de rendszerint 12–14%-ra növekedett, ami pedig az egész gazdasági életre kedvezőtlenül hatott. Világosan megírta ezt a gazdasági élet változásaira oly érzékeny Alföld: a gyárak, kereskedelmi üzletek megszorodtak, s ez nagy pénzes hitelszükségletet szült, de „E nagy szükséglettel

szemben a pénzkínálat egyáltalán nem lévén arányban, igen természetes, hogy a kamatlábnak fel kellett szállnia, mi, fájdalom, jelenleg már oly mértékben történt meg, hogy a pénz drága volta a szép fejlődésnek indult kereskedelmet és ipart a legnagyobb veszéllyel fenyegeti.”²⁰

Ugyanilyen következtetésekre jutott a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara is. Kolozsváron több mint 100 kereskedés, 1500 iparos és 13 nagyobb ipari vállalat működött; ezeket négy hitelintézet látta el hitellel, amelyek 1872-ben 3,5 millió forint forgótőkével rendelkeztek. S bár ezzel az összeggel egy év alatt 13,5 millió forint forgalmat bonyolítottak le, mindez kevés volt. „A helyi piac a mostaninál olcsóbb és több forgalmi tőkét” igényel. A bécsi és pesti vállalatok 10–12%-ra kölcsönöznek a helyi bankoknak, ezek pedig még drágábban nyújtanak hitelt a vállalkozóknak és rászorulóknak.

Természetesen a kapitalista ciklus jellegzetességei Európa minden fejlettebb területén hasonló módon nyilvánultak meg. Az 1873. május 7-én kitört nagy bécsi tőzsdeválság Európa-szerte, tehát tájainkon is a fellendülés végét jelentette, mert a tőzsdeválságot évekig tartó gazdasági és pénzválság követte. Több fiatal, még meg nem erősödött részvénytársasági iparvállalat, spekulációba keveredett kereskedővállalat és a fentebbiekben érdekelt hitelintézet omlott össze. Az összeomlások és bukások elsősorban Temesvár, Arad és kisebb mértékben Nagyvárad gazdaságát érintették, azokat a városokat, ahol a tőkések a spekulációs „gründolásból” maximálisan igyekeztek kivenni a részüket. Temesváron csődbe jutott az Első Bánsági Kereskedelmi és Iparbank, a Temesvári Iparbank, a Temesvári Kereskedelmi és Jelzálogbank.²¹ Az aradi helyzetet Ottenberg Tivadar így jellemezte: „Több aradi elsőrendű cég bukása, a nagy gőzmalom és fűrészgár, valamint a gőzkeményítőgyár csődje valóságos pánikot keltett az aradi piacon, mert ezeknél nagyon sokan voltak érdekelve, és mert, mint kitént, e cégek és vállalatok az összes aradi pénzintézeteknél nagy összegekben vették igénybe azt a bőséges hitelt, melyet számukra készségesen nyújtottak.”

A hitel egyelőre megszűnt. Néhány évig tartó pangás következett az egész gazdasági életben.

Az 1873-as év második felére és az ezt követő évre jellemző nagyon rossz gazdasági helyzet s az ebből következő pánikszerű közhangulat fokozatosan mérséklődött ugyan, de a pangás elhúzódott egészen 1880-ig. Ha az egyes időszakok gazdasági életét az alapítások száma szerint tesszük mérlegre, akkor az 1874–1880-as évek eredménye nagyon rossznak tűnik: 7 év alatt összesen 9 bank és takarékpénztár létesült Erdélyben, holott a megelőző ciklus 7 évében

20 *Alföld*, 1871. október 29.

21 Mihók Sándor: Magyarország pénz-, hitel- és iparintézetei 1873. évvégéig. Budapest, 1873. In: *Magyar Compass*, 1873. 4–88. Uo. 1874. 1–299.

43 új hitelvállalat nyitotta meg a kapuit. Az új alapítások közül 4 mondható jelentősebbnek: a Temesvár-józsefvárosi Takarékpénztár (1880), az Első Karánsebesi Takarékpénztár (1877), a Szatmári Népbank (1878), valamint a Háromszéki Takarékpénztár Sepsiszentgyörgy székhellyel (1876).

A pangás évei után 1881-től némi javulás volt észlelhető a gazdasági életben, majd a XIX. század utolsó évtizedét a fellendülés jellemezte, bár voltak közben is részleges, egyik vagy másik gazdasági ágazatot sújtó válságos évek. A hitel-hálózat terén mindenekelőtt a bankok és takarékpénztárak számának gyors szaporodása érdemel figyelmet: 1881–1900 között 189 új vállalat jött létre, évente átlag 9,4 egység. S az új század első évtizedében tovább szélesedett a hitelrendszer hálózata, így 1901–1909 között 165 új bank és takarékpénztár kapott engedélyt tevékenységének a megkezdésére. Vagyis három évtized alatt 354 új hitelintézettel bővült a hitelrendszer hálózata, a bankok és a takarékpénztárak mellett egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a hitelszövetkezetek. A hitelrendszerhez szintén hozzátartozó kis hitelszövetkezetek száma 200 körül volt. Meg kell hát vizsgálnunk ezt a hitelszövetkezeti formát is.

4.

A hitelszövetkezetek száma Magyarországon 1893-ban 673, 1894-ben 755, 1904-ben 2462 és 1911-ben 3065 volt. A növekedés tehát folyamatosnak s jelentősnek mondható. A statisztikák 1867 után a Magyarországgal újraegyesült történeti Erdélyről is közöltek kimutatásokat. Eszerint a történeti Erdélyben a hitelszövetkezetek száma 1893-ban 117, 1894-ben 121, 1904-ben 434, 1911-ben pedig 563 volt.²² A növekedés tehát Erdélyben is gyors ütemű. Fontos látnunk a hitelszövetkezeti hálózat területi megoszlását.

A hitelszövetkezetek megoszlása Erdélyben (1894–1911):

	1894	1911
Alsó-Fehér	4	20
Beszterce-Naszód	13	32
Brassó	11	12
Csík	1	27
Fogarás	2	27
Háromszék	3	39
Hunyad	5	23
Kis-Küküllő	5	41
Kolozs	4	60

	1894	1911
Kolozsvár	3	7
Maros-Torda	12	36
Marosvásárhely	1	2
Nagy-Küküllő	27	93
Szeben	21	67
Szolnok-Doboka	3	26
Torda-Aranyos	3	20
Udvarhely	3	41
Összesen	121	573

²² *Magyar Statisztikai Közlemények* 1894, 306; *Magyar Statisztikai Közlemények* 1904, 297; *Magyar Statisztikai Közlemények* 1911, 281.

A fenti táblázat szerint a hitelszövetkezetek száma a történeti Erdélyben 121-ről 573-ra növekedett. 1894-ben a hitelszövetkezeti hálózat viszonylag fejlett volt a szászok által lakott megyékben, nevezetesen Beszterce-Naszód, Brassó, Nagy-Küküllő és Szeben megyében, ahol az összes történeti erdélyi hitelszövetkezet mintegy 60%-a működött. Ezenkívül csak Maros-Torda megyében írtak össze jelentősebb számú hitelszövetkezetet. Máshol mindenütt fejletlen volt ez a hitelintézeti forma. Más forrásokból ismeretes, hogy a szász hitelintézetek nagy többsége már eleve szövetkezetként alakult meg, s az újabbak is – néhány kivételével – egyenesen hitelszövetkezetként jöttek létre. Viszont sem a románok, sem a magyarok és székelymagyarok nem karolták még fel ilyen mértékben a XIX. század utolsó évtizedének elejéig a hitelszövetkezeteket.

Egészen más képet mutat az 1911-es összeírás: 1914-től 1911-ig a szászok körében tovább hódított a szövetkezeti mozgalom. Kiemelkedő volt a hitelszövetkezetek számának gyarapodása a nagyrészt románok által lakott Alsó-Fehér, Fogaras, Hunyad, Kolozs és Szolnok-Doboka megyében. És ugrásszerű növekedést figyelhetünk meg a székely megyékben: Csíkban 1-ről 27-re, Háromszéken 3-ról 23-ra, Maros-Tordában 12-ről 36-ra, Torda-Aranyosban 3-ról 20-ra. Udvarhelyen 3-ról 41-re módosultak a számadatok. Együttvéve a történeti Erdélyt azt látjuk, hogy a hitelszövetkezeti forma az egész hitelhálózatban jelentős helyet foglalt el: a statisztikák a bankok és takarékpénztárak után a harmadik helyen foglalkoztak vele.

Kérdés, hogy mi okozta a hitelszövetkezeteknek ezt az ugrásszerű szaporodását.

Nos, választ keresve az előbbi kérdésre, nem feledkezhetünk meg a szervezőkről, a szövetkezeti eszme következetes társadalmi képviselőiről. Három nevet kell itt feltétlen megemlítenünk: Gidófalvi Istvánt, Carl Wolfot és Vasile Osvadát.²³ Azért gondolok az említett három személyre, mert a három fő erdélyi nemzetiség körében ők egy időben és eredményesen tevékenykedtek. Gidófalvi István közjegyző volt Szászrégenben, majd Kolozsvárt, és mindig erőteljesen kiállt a szövetkezeti ügy mellett, s amint ő maga írta, több száz hitelszövetkezet alakítása fűződik az ő nevéhez.²⁴ Osvadă tisztviselő volt Vajdahunyadon az „Agricola” banknál. Szerinte a bankok igen fontos intézmények, de a spekuláció eszközei, a szövetkezetek viszont a jólét ügyét szolgálhatják, különösen az uzsorakamat kiküszöbölésével.²⁵ Carl Wolf is tisztviselőként vállalt jelentős szerepet.

23 Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón*. Bukarest, 1975. 154–155.

24 Gidófalvi István levele Schultz Józsefhez 1. Kelemen Lajos: *Dr. Gidófalvi István*. Sajtó alá rendezte Sas Péter. Kolozsvár, 2002. 189.

25 Vasile Osvadă: *Legea tovărășiilor*. Orăștie, 1907. 13.

A szövetkezeti intézetek szaporításához nagymértékben hozzájárult az 1889-ben Budapesten alapított Országos Központi Hitelszövetkezet, amely kiterjesztette működését az egész országra, így Erdélyre is. Sokatmondó adat, hogy 1905-ben csupán hat erdélyi megyében: Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Kis-Küküllő, Kolozs, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos, valamint a partiumi Szilágy megyében az említett központi szövetkezet keretében 144 hitelszövetkezet működött, amelyek hatósugara 517 községre terjedt ki, s a tagok száma elérte a 33 366 főt.²⁶ Az előbb említett adatok a történeti Erdélynek csak egy részére vonatkoznak, s bizonyosra vehető, hogy a fennmaradó részben legkevesebb ugyanakkora lehetett a szövetkezetek elterjedtsége. A hitelszövetkezeti hálózat tehát kiterjedt egész Erdélyre.

A pénzüintézetek számát tekintve a hitelszövetkezetek nagy többséget alkottak: 1911-ben a 833 történeti erdélyi hitelintézetnek közel 68%-át tették ki.²⁷ De a pénzüintézetek tőkeerejét illetően korántsem volt ennyire kedvező a helyzet. A hitelintézetekhez az összes hitelintézet aktív tőkéjének mintegy 12%-a tartozott. Ez természetesen így is nagy forgóalapot képezett, s növelte ennek speciális szerepét az is, hogy a hitelösszeg döntően nagy része agrárvidéken került felhasználásra rövid lejáratú hitelek formájában. Ezzel a kérdéssel bőven foglalkozott az 1902-ben Tusnádfürdőn szervezett Székely Kongresszus.²⁸

Amint már említettük, a hitelszövetkezetek rendeltetése az volt, hogy olcsóbb kölcsönökhöz juttassák a tagokat a bankintézetekhez viszonyítva. Ha feltesszük azt a kérdést, hogy mennyiben teljesítették ezt a feladatot, nem könnyű a választ megtalálni, mert a viszonyok területenként eltérőek voltak. A rendelkezésre álló adatokból mégis arra a következtetésre juthatunk, hogy a hitelszövetkezetek mintegy 2%-kal olcsóbb hitelekhez juttatták a tagokat, mint a bankok. De a szövetkezeti intézetek a megnövekedett igényeket nem tudták kielégíteni, s emiatt a földművelő társadalom nagyobb-részt a bankokhoz és takarékpénztárakhoz volt kénytelen kölcsönért folyamodni. A városi iparosok kölcsönigényeit viszont valószínűleg nagyrészt a szövetkezeti hitelintézetek fedezni tudták. Ezen a téren azonban még sok a feltárára váró forrás.

26 *A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1905. évi közigazgatási viszonyairól.* Kolozsvár, 1905. 190–191.

27 *A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1905. évi közgazdasági viszonyairól.* Kolozsvár, 1905. 190–191.

28 Vö. Somai József: *A Székely Kongresszus és üzenete a mának szövetkezetek ügyében.* In: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából.* II. Kolozsvár, 2004. 209–223.

5.

Jellegük szerint más típust alkottak a fogyasztási szövetkezetek. A XX. század elején Biharban 104 faluban működtek fogyasztási szövetkezetek, Maros-Torda megyében 60, Udvarhely megyében 40, Szatmárban 78, Szilágyban 23, Háromszéken 32, Kolozs megyében pedig 20 községben, ezeken kívül kisebb számban máshol is.

Különös jelentőségük volt a termelő- és értékesítő szövetkezeteknek. Ezek közül is elsősorban a tejszövetkezetek járulhattak hozzá egy-egy falu vagy szűkebb vidék gazdasági viszonyainak javulásához, az állattenyésztés fellendüléséhez. Korszakunkban a legtöbb tejszövetkezet Brassó vidékén és a Bánságban alakult, de sajnos vajmi keveset tudunk róluk. A kolozsvári kereskedelmi kamara területén 1905-ben öt tejszövetkezet működött.

A feldolgozó típusú szövetkezetek közül meg kell említenünk a Temes megyei ún. háziipari szövetkezeteket.

A termelő- és értékesítő szövetkezetek főleg az önálló gazdasággal rendelkező parasztság számára jelentettek segítséget. A földhiányon voltak hivatottak enyhíteni az ún. földbérlo szövetkezetek. Ez a szövetkezeti forma azonban nem nyerte el azok támogatását, akik bérbe adandó földdel rendelkeztek; a nagybirtokosok szívesebben léptek szerződéses viszonyra a nagybérlokkal, mert az számukra előnyösebbnek ígérkezett. Néhány földbérlo szövetkezet létezéséről mégis beszámolnak a források.

A XIX. század végén és a XX. század elején az erdélyi szocialisták körében nem volt népszerűtlen a földbérlo szövetkezet eszméje. Míg a nagybirtok szétosztásának általában nem voltak hívei, addig ugyanannak a birtoknak paraszti szövetkezetek részére való átadását támogatták, illetve követelték.

Érdekes formáját alkották a szövetkezeteknek a falusi állatbiztosító társaságok. A Beszterce-Naszód megyei Újradnán 100 kiskgazda 600 állat biztosítására tömörült 1906-ban, Dobrán (Hunyad megye) és Tordaszentlászlón (Torda-Aranyos megye) ugyancsak működött állatbiztosító társaság szövetkezeti alapon. Osvadã a fentiek mellett még 15 ilyen intézményről tudott. Ezek a falusi biztosító intézetek kölcsönösségi alapon dolgoztak, külső segítséget nem vettek igénybe. A tagok által befizetett összegekből fedezték az elhullott állatok árát.

A szövetkezeti intézmény terjedése felvetette annak a lehetőségét, hogy az olyan hagyományos közösségi intézményt, mint a közbirtokosság, szövetkezeti alapokon lehetne újjászervezni.²⁹ A viszonyok azonban nem kedveztek egy ilyen irányú átalakulásnak.

29 *Magyar Gazdasági Szemle*, 1908. 11., 13.

6.

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy a szövetkezeti gondolat a XIX. század közepétől jelen volt az erdélyi gazdasági mentalitásban. Ez mind a Schultze-Delitzsch néven ismert, mind a Raiffeisen-féle eszmékről elmondható. Ezeket a nyugati eszméket és szövetkezeti modelleket Erdély a maga szükségletei s feltételei szerint adaptálta, következőképpen itt számos változata és formája alakult ki a szövetkezeteknek, bizonyos sajátosságok mutathatók ki a különböző nemzetiségi társadalmakban is, de az általános alapelv közös volt: a tagok segítése mind a termelőmunkában, mind az életben a kölcsönösség és olcsó hitel által.

Erdélyben a legerjedtebb forma a hitelszövetkezet volt, amely az egész hitelrendszerben jelentős súlyt képviselt s hozzájárult az uzsorakamat visszaszorításához. De korántsem volt annyira fejlett, hogy kielégíthette volna a folyamatosan növekvő hiteligényeket.

A XIX. század második felében és a XX. század első évtizedében számos értékesítő, beszerző vagy termelőszövetkezetet alapítottak. Az első világháború kitörése és a trianoni döntések egy időre elakasztották a továbbfejlődést, de a két világháború közötti újraindulás nem kis mértékben a korábbi alapokon építkezhetett.³⁰

30 Vö. Guzs Ferenc: Balázs Ferenc, a szövetkezeti mozgalom apostola. In: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. I. Kolozsvár, 2001. 291–301.